

Lenka Vochocová, Jana Rosenfeldová,
Lydie Kárníková, Markéta Supa
a Aleš Kudrnáč

V PATŘIČNÝCH MEZÍCH

Reprezentace aktivismu mladistvých
v online veřejném prostoru

Lenka Vochocová, Jana Rosenfeldová,
Lydie Kárníková, Markéta Supa
a Aleš Kudrnáč

V PATŘIČNÝCH MEZÍCH

Reprezentace aktivismu mladistvých
v online veřejném prostoru

DOKOŘÁN

**Lenka Vochocová, Jana Rosenfeldová, Lydie Kárníková,
Markéta Supa a Aleš Kudrnáč**

V PATŘIČNÝCH MEZÍCH

Reprezentace aktivismu mladistvých
v online veřejném prostoru

Kniha je výstupem výzkumného projektu, který podpořila Grantová agentura ČR jako Standardní grant 21-28556S – „Role online médií v konstruování, vyjednávání a praktikování aktivního občanství dětí“.

Autorský kolektiv:

Předmluva	Lenka Vochocová, Jana Rosenfeldová, Markéta Supa
Kapitola I.	Lydie Kárníková
Kapitola II.	Aleš Kudrnáč
Kapitola III.	Jana Rosenfeldová
Kapitola IV.	Lydie Kárníková
Kapitola V.	Lenka Vochocová, Jana Rosenfeldová
Kapitola VI.	Lenka Vochocová
Kapitola VII.	Markéta Supa
Závěr	Lenka Vochocová, Jana Rosenfeldová, Markéta Supa

© Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, 2025

Cover Illustration © Alice Habinová, Johana Trejtnar, 2025

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědný redaktor Marek Pečenka. Jazyková redakce Tereza Kodlová.

Recenzovali Mgr. Michal Mužík, Ph.D., a Mgr. Lucie Vidovičová, Ph.D.

Ilustrace na obálce Alice Habinová, Johana Trejtnar.

Obálka, sazba a konverze do elektronické verze Michal Puhač.

Vydalo v roce 2025 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,
dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz, jako svou 1 374. publikaci
(490. elektronická).

ISBN 978-80-7675-285-6

Obsah

Předmluva: Studovat pro budoucnost, sázet stromy a užívat si dětství.....	7
I. Aktivní, nebo poslušný občan? Představy o občanství a sociokulturní klima v České republice v éře postkomunismu	13
II. Nevolební politická participace adolescentů Jakou roli v ní hrají politické diskuse a přesvědčení o vlastní schopnosti ovlivnit politiku?	35
III. Mediální reprezentace občanské a politické participace dětí a mladistvých	67
IV. Premianti, nebo devianti? Reprezentace angažovaných mladistvých v českých médiích	93
V. Past hypervizibility Selektivní pozornost médií vůči mladistvým politickým aktérům	125
VI. Vyčlenit a na pranýř s nimi! Intersekcionalní nenávisť v online komentářových útocích na mladistvé aktivist(k)y	145
VII. „Společnost nám není nakloněna.“ Postoje mladých angažovaných vůči společenským představám o aktivismu dětí a mladistvých	171
Závěr.....	199
Summary	203
O autorkách a autorovi	207

Předmluva

Studovat pro budoucnost, sázet stromy a užívat si dětství

Občanská a politická angažovanost dětí a mladistvých je jedním z témat, která nejen v české veřejné debatě vzbuzují mnoho kontroverzí. Zásadní, a přitom často rozporuplnou roli v aktivním občanství mladistvých, ale i v jeho veřejném posuzování, hrají digitální technologie a online média. Ta na jednu stranu slouží mladistvým jako stále samozřejmější nástroj, díky kterému je jejich hlas slyšet: sdílejí skrze ně své nápady, propojují se, mobilizují, získávají finanční prostředky a podporu, lobbují, komunikují s veřejností. Bez digitálních technologií by zřejmě nebylo možné, aby mladí lidé, převážně středoškoláci a středoškolačky, vybudovali globální a mezinárodně organizované hnutí Fridays For Future a stali se hybnou silou a symbolem proměňujícího se přístupu ke klimatické krizi. Digitální věk tedy bezesporu přinesl řadu komunikačních nástrojů usnadňujících participaci mladistvých a projevil se nárůstem a zvýšenou viditelností jejich politických a občanských aktivit. Na základě Úmluvy o právech dítěte vydané v roce 1989 Organizací spojených národů se v posledních třiceti letech stále více podporuje zapojování dětí a mladistvých do rozhodovacích procesů na místní, regionální i celosvětové úrovni. Na druhou stranu v řadě zemí, včetně rozvinutých západních demokracií, je aktivní občanství mladistvých vnímáno většinou jako kontroverzní a nelegitimní a politické a veřejné aktivity mladých lidí jsou zpochybňovány. O postojích k nim se v současnosti dozvídáme nejen ze zpravodajských médií, která dávají prostor především názorům tradičních politických aktérů a expertním hlasům, ale také z mnoha online diskusních a komentářových platforem, v nichž se do debaty o aktivismu mladistvých zapojuje širší veřejnost. Online veřejná sféra tak slouží jako prostor vyjednávání o tom, co veřejné angažmá

mladistvých znamená pro naše společnosti a zda je, či není žádoucí a přínosné. Dává prostor jak stereotypnímu vnímání mladistvých jako méně zkušených, vzdělaných a schopných, než jsou dospělí, jako zranitelnějších a obecně méně kompetentních, tak také pozitivním reprezentacím aktivit mladistvých, které narušují tradiční představu o světě ovládaném dospělými. Online prostředí tak odhaluje také často velmi kontrastní pohledy na tuto problematiku a umožňuje nám sledovat veřejné vyjednávání norem, které mají potenciál zásadním způsobem ovlivnit, jak se v budoucnu promění vnímání mladistvých lidí jako politických aktérů.

Tato kniha představuje ucelený pohled na problematiku mediovaných reprezentací občanské a politické angažovanosti dětí a mladistvých v České republice. Kombinuje přitom přístup kritických mediálních studií a interdisciplinární perspektivu, která studuje dětství jako sociálně utvářený (konstruovaný) koncept ovlivňovaný mnoha kulturními a dobovými představami a normami. Zasazuje takové studium dětství do paradigmatu nové sociologie dětství, včetně vzhledu do oboru tzv. studií dětství (*childhood studies*), vědní disciplíny, která se postupně ustavuje i v České republice. Ústředním tématem je mediální konstrukce dětství jako deficitní kategorie ne-dospělosti a obecné nedostatečnosti. Kniha ukazuje, jak jsou angažovaní mladí reprezentováni jako „ti druhí“ v generačním i mezigeneračním srovnání, sleduje, jak jsou mladistvým upírány veřejné aktivity, ale také které činnosti související s tradičními představami o dětství jako ne-dospělosti jsou jim přisuzovány jako žádoucí. Zachycuje tak aktuální široce sdílený příběh o dětství, jehož úkolem je studovat pro budoucí prospěch lidstva, věnovat se drobným individuálním aktivitám zlepšujícím okolní svět, a především „být dítětem“ a užívat si dětství.

Hlavní část knihy tvoří kapitoly, které na analýzách online zpravodajských a publicistických obsahů i uživatelských diskusí představují, jak k občanské a politické angažovanosti dětí a mladistvých přistupuje česká veřejnost. Analýzy sledují reakce médií i uživatelů internetu na konkrétní mladistvé aktéry a aktérky, kteří se angažují v rozmanitých tématech (klimatická krize, otázky evropské integrace nebo komunální politika) a svou aktivitou vzbuzují zájem médií i širší veřejnosti. Zaměříme se na roli stereo-

typních úvah shrnutých pod pojmy *adulthood* či *childhood* a jejich pomocí vysvětlujeme, jak dochází k vylučování dětí z veřejného prostoru způsobem srovnatelným s vylučováním dalších historicky marginalizovaných skupin, například žen nebo etnických či rasových menšin. Tyto procesy zasazujeme do kontextu četných specifík, která doprovázejí diskuse o tématu ve věku sociálních sítí. Na reprezentacích mladistvých v online veřejném prostoru sledujeme nejen veřejnou konstrukci aktivismu v českém mediálním kontextu nebo konstrukci dětství a norem, které se k němu váží, ale také různé způsoby vytváření jinakosti reflektující současné kulturní války. V neposlední řadě nabízíme také výzkumnou perspektivu, která se zajímá o to, jak své veřejné reprezentace vnímají a hodnotí sami aktivní mladí lidé. Z pohledu *childhood studies* je totiž velkou výzvou současného výzkumu zapojení dětí a mladistvých jako odbornic a odborníků na jejich vlastní život a životní zkušenost do vědeckého bádání. Jakýkoli výzkum, který se týká života dětí a mladistvých, by proto měl do centra svého zájmu stavět právě jejich pohled a názory.

Kniha neopomíjí ani lokální a historická specifika norem vztahujících se k dětství a mládí a k představám o občanské angažovanosti a dotýká se normativních očekávání, která se ve vztahu k angažovanosti mladistvých objevují v kontextu českého postsocialismu. Popisuje tak především historicky zatížené vnímání kolektivně definovaného veřejného zájmu, ale i důraz na individuální odpovědnost jako klíčový prvek nové politické identity ustavované českými pravicovými elitami po roce 1989.

Autorský kolektiv této knihy tvoří skupina mediálních vědkyň z Institutu komunikačních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy (FSV UK) doplněná o sociologický vhled hostujícího autora Aleše Kudrnáče z Institutu sociologických studií FSV UK a Sociologického ústavu Akademie věd ČR. Ten na datech z dotazníkového šetření na českých středních školách ukazuje, do jaké míry a jakým způsobem souvisí míra politické participace adolescentů s jejich pocitem, že mohou v politice něco změnit, a zároveň zkoumá, zda se míra politické participace liší v závislosti na prostředí, ve kterém adolescenti o politice diskutují. Tím nejen přispívá k zohlednění pohledu mladistvých na téma,

kteří se jich dotýká, ale také doplňuje hlavní perspektivu této knihy, tedy zájem o mediovanou, veřejnou komunikaci o aktivismu mladistvých, o vliv jejich rodinných a přátelských vazeb a dalších primárně nepolitických faktorů.

V knize se objevují pojmy jako jsou děti, mladiství, dospívající, adolescenti a mládí. V kapitolách používáme různé termíny a v rámci jednotlivých empirických výzkumů uvádíme také věkové rozpětí, na které jsme se zaměřovali. Vyjma druhé kapitoly v knize k těmto pojmům nepřistupujeme jako k jasně definovaným termínům jednoznačně ohraničeným věkem nebo vývojovým stadiem. Pojmem „mladiství“ sice odkazujeme na občany pod 18 let, kteří jsou v České republice považováni za nezletilé, zároveň si ale velmi dobře uvědomujeme sociokulturní konstruovanost této věkové hranice. Věková hranice dospělosti se liší nejen napříč různými zeměmi, ale také v rámci jednotlivých zemí. I v České republice panuje nesoulad v legálním přístupu k dětství a dospělosti. Například občan nad 15 let je považován za dostatečně dospělého, aby byl trestně odpovědný, ale zároveň ne za natolik dospělého, aby mohl volit. Legální omezení politické a občanské participace a s ním spojené vnímání dětí a dospívajících jako neplnohodnotných občanů jsou tak v knize více určující než konkrétní věkové kategorie. Na jednu stranu se tak naše vlastní empirická data zaměřují na občany ve věku 18 let a méně, na stranu druhou teoretická a historická východiska knihy problematizují dětství, dospívání, mládí a dospělost jako sociokulturní konstrukty. Kniha jako celek tak nabízí kritické porozumění společenským představám o politické a občanské participaci takzvaných „dětí“ a „mladistvých“ a porovnání těchto představ se zkušenostmi a názory těch, kterých se tyto představy přímo dotýkají.

Dlouho jsme zvažovali, jestli máme v případě konkrétních mladých lidí, s jejichž reprezentacemi pracujeme, jejich identitu anonymizovat, abychom je nevystavovali opakovaným negativním zážitkům z četby urážlivých komentářů, které se vůči nim ve veřejném prostoru objevily. Nakonec jsme se rozhodli konkrétní identitu jim v knize přiznat. Jedná se o lidi, kteří se vědomě rozhodli veřejně komunikovat o tématech, která považují za podstatná, a stát se tak veřejnými aktéry. Domníváme se proto, že nám nepřísluší

jednat vůči nim ochranně, a s daty o nich pracujeme jako s daty veřejnými, která jsou stále na internetu dostupná. Konkrétní příběh těchto mladých lidí je zároveň často klíčový pro porozumění jejich reprezentacím ve veřejném prostoru. Věříme také, že způsob, jakým o jejich veřejném angažmá, a především o reakcích na ně píšeme, zasazuje jejich aktivity do důležitého kontextu. Ten pomáhá odhalit řadu předsudků nejen vůči nim samotným, ale vůči celé skupině mladých angažovaných lidí, které svými veřejnými aktivitami reprezentují. Rádi bychom jim vyjádřili úctu a poděkování za tuto roli, která, jak naše kniha ukazuje, většinou nepřináší společenské uznání, ale spíše odmítání a snahu tyto mladé lidi odkázat „do patřičných mezí“.

I. Aktivní, nebo poslušný občan?

Představy o občanství a sociokulturní klima v České republice v éře postkomunismu¹

Dříve než se zaměříme na občanskou a politickou participaci mladistvých, podíváme se i na obecnější společenské představy o občanství a také na to, jak je u nás občanství právně vymezené. Jak má občan správně a patřičně naplňovat svá práva a povinnosti? Jaká míra a jaká podoba občanského zapojení je vlastně žádoucí a legitimní? A co to vlastně znamená, být dobrým občanem? Tyto otázky otevírají celé pole představ. Občanství jako *terminus technicus* označuje vztah jednotlivce a státu jako systému moci, a proto jsou tyto představy velmi závislé na tom, na jaké jednotlivce (tedy na jakou společnost) a jaký stát (tedy jaké zřízení) se zrovna díváme. Občanství souvisí s politickou participací a chápe se jako účast na veřejném životě. Jak ale uvidíme níže i v dalších kapitolách v této publikaci, i v jednom společenství se potkávají velmi různé představy o tom, kdo se může k otázkám veřejného a politického života vyjadřovat a jak.

V této kapitole nastíníme některé zdroje, které v České republice v období od devadesátých let 20. století až po současnost ovlivňovaly společenské uvažování o občanství a občanské společnosti. Konkrétně se zaměříme na dva historické jevy, které toto uvažování formovaly možná nejvýrazněji. Na jedné straně se současná česká společnost kvůli zkušenosti s komunistickou diktaturou stále popisuje jako společnost postautoritářská, a jako taková se vyznačuje určitými rysy. Tím je například narušený vztah soukromé a veřejné sféry, projevující se výraznou nedůvěrou v instituce a pasivitou občanů. Na straně druhé je ale třeba vnímat i vliv razantních změn v souvis-

1 Za konzultaci a podnětné poznámky k rané verzi textu děkujeme doc. Stanislavu Holubcovi.

losti se sociální, ekonomickou a politickou transformací v devadesátých letech 20. století. Devadesátá léta představují historické období s velmi specifickou politickou atmosférou „konce dějin“: transformace ve státech bývalého východního bloku probíhaly ve jménu konečného porážení komunismu a v podstatě plošného přechodu na západní liberální politický a ekonomický model. Většina nově zaváděných principů byla přitom především protikladem principů předchozích. Občanská společnost byla v tomto procesu vnímána jako klíčový nástroj proměny postkomunistických společností ve společnosti demokratické a měla být zárukou hladkého připojení se ke zbytku Západu.

V kapitole se proto zaměříme na vzájemné působení těchto dvou jevů: na jedné straně specifické mentality dané historickou zkušeností s autoritářským režimem, na straně druhé přetváření společnosti po změně režimu podle západních receptů v atmosféře velkého geopolitického a ideologického zvratu. Zaměříme se na způsoby, jak se tyto dva jevy v polistopadové době proplétaly a vzájemně ovlivňovaly, a bez nároku na úplnost popíšeme některé vnější i vnitřní tlaky, které formovaly místní představy o občanství. Cílem kapitoly je nastínit, jak se utváření nové politické identity v České republice promítalo do společenského vnímání vztahu občana a státu, pojetí občanské společnosti a oprávněnosti občanské angažovanosti, a to i konkrétněji ve vztahu k občanské angažovanosti mladistvých, na které se zaměřuje tato publikace.

Kapitola začíná teoretickým výkladem pojmů občanství a tzv. norm občanství a vykládá je ve vztahu ke konkrétnímu a specifickému kontextu postkomunistické Evropy. Následovat bude krátký exkurs do období normalizačního Československa 70. a 80. let, v němž se pozastavíme u dvou tehdejších protichůdných pojetí občanství – na jedné straně oficiálního konsolidačního narativu „řádných občanů“ a „slušných lidí“, jejichž ochrana měla spočívat v zajištění klidu na práci výměnou za to, že se zcela stáhnou z politického života, a na straně druhé pojetí občanství jako svobodných autonomních bytostí, formulovaného v prostředí československého disentu. Nastíníme i roli mládeže a jejích snah o občanskou aktivitu. Nakonec se zaměříme na devadesátá léta, během kterých se za turbulentního domácího i zahraničního dění utvářelo a usta-

vovalo nové liberálně demokratické zřízení. Občanská společnost přitom vznikala jako jeho zásadní ideová složka.

JAKÉ ANGAŽMÁ? JAKÁ DEMOKRACIE? NORMY OBČANSTVÍ V POSTKOMUNISTICKÉ EVROPĚ

Občanství v širokém slova smyslu označuje vztah mezi jedincem a státem. O něm lze uvažovat různými způsoby. Na nejobecnější rovině se často setkáváme s obrazem jakýchsi občanských ctností, které představují spíše abstraktní morální závazek každého občana – lidé budou aktivní v politice, budou přispívat k obecnému blahu a angažovat se k prospěchu společnosti. Právě tyto aktivity se považují za základní předpoklady „dobrého občana“ (viz např. Denters a kol., 2007). Na konkrétní rovině se pak setkáváme s tzv. normami občanství. Normy občanství popisují, co přesně se v dané společnosti rozumí pod pojmem dobrý občan, tedy jaká jsou očekávání týkající se naplňování občanské role ve společnosti. Základní rozdíl spočívá v hodnocení míry občanské aktivity, která je pro společnost žádoucí a adekvátní. Tato očekávání se přitom proměňují i s postupným historickým vývojem společností jako politických komunit.

Výrazná změna nastala v druhé polovině 20. století. Jak uvádí Roger Dalton (2008), jeden z čelních teoretiků občanství, přibližně do té doby převažovaly v západních společnostech tradiční formy politické participace, označované souhrnně pojmem poslušné občanství (*duty-based citizenship*). Poslušné občanství spočívá hlavně v tom, že občané dodržují platný řád a pravidla. Pokud se nějak zapojují, využívají k tomu institucionalizované, „shora“ vytvořené a schválené způsoby participace – nejtýpickejší se jedná o členství v politických stranách a účast ve volbách. Od druhé poloviny 20. století ale nastává postupný odklon od tohoto pojetí a začíná se více uplatňovat občanství aktivní neboli angažované (*active* nebo *engaged citizenship*). To se od toho poslušného liší hlavně celkově aktivnějším zájmem o společenské záležitosti. Aktivním občanstvím se rozumí celková větší orientace na komunitu, otevřenost a solidarita s ostatními, předpokládá se také ochota a schopnost utvářet si

na základě dostupných informací vlastní názor. S podobným rozdělením se setkáváme i ve vlivné studii britského sociologa Bryana S. Turnera (1990) z počátku devadesátých let, ve které odlišil pasivní a aktivní pojetí občanství. První forma, pasivní, popisuje občanství jako vztah, který je iniciován shora, tj. ze strany státu. Ze strany státu jsou zároveň formulovány i způsoby a cesty, jakými se může občan podílet na politickém dění. Druhou formou je občanství aktivní, které naopak vychází tzv. zespoda, tedy od nezávislých občanských iniciativ, místních skupin, odborů a podobně. Je zároveň otevřenější k různým formám, jakými se občané mohou vyjádřit či zapojit do veřejného a politického života.

V České republice byl v roce 2017 na téma norem občanství publikován výzkum, který srovnával data z let 2004 a 2014. Jeho účastníci a účastnice se v obou obdobích napříč věkovými skupinami a dalšími kategoriemi shodli, že nejdůležitější charakteristikou dobrého občana je poslušnost (Petrůšek, 2017). Rozumí se jí dodržování pořádku, poslušnost vůči autoritě demokratického a právního státu, ale i respekt vůči formálnímu rámci příležitostí k participaci. Výzkum dále zaznamenal, že jiné formy participace, jako například aktivita vyvíjená v různých sdruženích, jsou vnímané jako relativně nepodstatné. Jak konstatoval jeden z autorů studie Ivan Petrůšek, „u nezanedbatelné části [české] společnosti tak převládá představa o poslušném a zároveň pasivním občanovi, který kromě volební účasti vidí další možnosti participace jako mnohem méně důležité“ (tamtéž, s. 100). Takový postoj se samozřejmě významně promítá do fungování společnosti.

O normách občanství v České republice v období postkomunismu můžeme uvažovat na několika osách, které se různě protínají. Zde se zaměříme na tři konkrétní: srovnání s „vyspělými“ demokraciemi, mezigenerační rozdíly a socioekonomické rozdíly. Osu první tvoří srovnání norem občanství v tzv. etablovaných demokraciích, tedy nejčastěji v západní Evropě, a v Evropě postkomunistické. Podle závěru autorů zmiňovaného výzkumu se v hodnocení toho, zda je v naplňování občanství důležitá poslušnost, Česká republika nijak neliší od demokracií na Západě. Rozdíl ale panuje právě v hodnocení dalších rozměrů občanství. Podle sociologa Gabriela Denterse a jeho výzkumného týmu panují v západ-

ních demokraciích a demokraciích posttransformačních výrazně odlišné představy o tom, jaký má být dobrý občan (Denters a kol., 2007). Občané na Západě kladou velký důraz na kritické a rozhodovací aspekty občanství a upřednostňují aktivní zájem občanů o záležitosti státu a možnost podílet se na rozhodnutích. V zemích bývalého východního bloku se oproti tomu na prvním místě nachází dodržování zákonů a pravidel a až po něm následuje kritický a aktivní občanský postoj.

Důvody rozdílu přirozeně souvisí s odlišným historickým a politickým vývojem v obou regionech. Jedním z hlavních faktorů, o kterém mluví vědci a vědkyně zabývající se politickou participací a občanstvím, je důvěra v instituce: jakmile je důvěra v systém nízká, klesá i aktivita občanů. Aktivní občané prokazují systému větší důvěru než lidé neaktivní. Občané postkomunistických zemí se podle mnoha studií vyznačují nedůvěrou v instituce státu. Právě tato nedůvěra se pak stává jedním z hlavních důvodů, proč jsou v otázkách norem občanství konzervativnější (Coffé a Van Der Lippe, 2010).

Druhou osou oddělující různá chápání norem občanství je osa generační. Zejména po listopadové revoluci roku 1989 mluvilo mnoho vědců o tom, že se socializace v období reálného socialismu projevuje jako jakýsi „blok“ v jednání. Zatímco za socialismu bylo vybočování z řady a přebírání individuální odpovědnosti penalizováno, v novém systému mělo být přejímání osobní odpovědnosti naopak vysoce ceněné (Mandel, 2002). Docházelo tedy ke srážce dvou protichůdných představ o žádoucím chování a jednání. V této optice by tedy dospělí socializovaní v období komunistické nadvlády měli být nositeli posttotalitního traumatu (Sztompka, 2004) a mladí by naopak měli být nositeli nových trendů v participaci. Takto jednoznačné dělení ovšem pozorovat nelze. Představa, že všechny generace, které už vyrůstají v demokratickém zřízení po roce 1989, budou mít k politice stejný, nový přístup, který postupně převáží, se nepotvrdila. Do vývoje zasahuje řada dalších faktorů, ze kterých vyplývá, že generační štěpení rozhodně není štěpením hlavním nebo jediným, jak uvidíme níže i ve studiích zahrnutých v této knize.

Generační štěpení totiž protíná třetí osa, a tou je osa sociodemografická. Jedná se o úroveň individuální, kde se do chápání ob-

čanské aktivity nebo vnímání vlastních možností promítají faktory, jako je věk, vzdělání či příjem, ale také politické postoje (Císař, 2023). V tomto ohledu je pro českou společnost důležité výrazné a dnes již hojně diskutované dělení na „vítěze a poražené“ společenské transformace po pádu komunistického režimu, jako neblahý důsledek radikálních ekonomických a politických reforem, které dopadly na jednotlivé vrstvy společnosti velmi různou měrou (podrobněji se tématu věnují např. studie Pehe, 2019; Kaźmierska a Waniek, 2020; Valuch, 2023). Ukazuje se, že na důvěru v systém, kolektiv, a tedy i na normy občanství, má největší vliv sociální kapitál jako zásadní stavební složka socioekonomického postavení (Zmerli, 2010). Nedávný výzkum sociologů o štěpeních v české společnosti ukázal, že vztah k demokracii a obecněji političnu není nutně závislý generačně, ale naopak se napříč generacemi spíše dědí: tedy spíše než rozdíly generační hrají roli rozdíly sociodemografické a třídní (Buchtík a kol., 2021; Buchtík, 2023; Prokop, 2022). Jak ale upozorňují stejní autoři, schopnost uvědomovat si socioekonomické rozdíly a spojovat je se společenskými problémy je u české společnosti spíše nízká. Pozoruje se spíše tendence vliv sociálních a ekonomických rozdílů podceňovat.

Můžeme konstatovat, že lze jen těžko mluvit obecněji o „postkomunistickém“ uvažování o občanství. I ve společnosti definované výraznou historickou zkušeností vedle sebe existují různá chápání, která mohou být podmíněna generačně, politicky nebo sociodemograficky. Jednotlivé režimy také koneckonců zvýhodňují jiné společenské vrstvy. Z analýz prezentovaných v kapitolách 4–6 bude patrné, na kolika proměnných ve skutečnosti závisí posuzování, zda je občanské angažmá (mladistvých) legitimní, nebo ne, a jaké formy participace jsou vůbec přijatelné a za jakých podmínek. Hlavní komplikace při zkoumání norem občanství zároveň spočívá ve skutečnosti, že občanství a participace jsou typicky „pohyblivým terčem“ – to, jak o nich uvažujeme, se neustále proměňuje, a to nejen pod vlivem sociopolitických zvrátů a generační obměny. Svě tu činí i zásadní proměna komunikačních či rozhodovacích zvyklostí, o kterých je pojednáno jinde (Wimmer a kol., 2018).

OBČANSTVÍ V OBDOBÍ NORMALIZACE: KLID NA PRÁCI, NEBO ŽIVOT VE LŽI?

Sociolog Pat Lyons ve své knize z roku 2013 poněkud provokativně přirovnává transformaci zemí bývalého východního bloku k přechodu od „lidové“ k „liberální“ demokracii: oba režimy se totiž odvozovaly od vymezení vztahu občana a státu. Právě v té oblasti se ale nejvíce odlišovaly, a to zejména pokud šlo o občanská práva a povinnosti. Komunistický režim v Československu (1948–1989) definoval vztah občana a státu na základě podřízení jedince kolektivu a ideologické výchovy, což vedlo k výrazné politizaci veřejného života. Politizace společnosti ovšem měla také své historické důvody, protože souvisela s bipolárním soupeřením během studené války, a projevovala se tak na obou stranách železné opony.

Z hlediska vztahu jednotlivce a státu, potažmo kolektivu, se komunistický režim zaštiťoval především svým lidovým zaměřením. Na tom koneckonců stála jeho politická legitimita – měl zabránit svévoli individuálních práv a dalších buržoazních a vykořisťovatelských principů. Jedním z těchto principů bylo soukromé vlastnictví, které mělo být zrušeno především. Podle antropologa Ladislava Holého (1996) však tento krok vedl k patologickému oddělení veřejné a soukromé sféry, jehož důsledky se nejvíce projevíly během období normalizace (1969–1989). Po násilném přerušení reformních snah Pražského jara v roce 1968, mezi které patřila i obroda občanské společnosti a probuzení veřejného prostoru, byla veřejná sféra zcela diskreditována a občané se stáhli do soukromí. Byli k tomu aktivně vyzýváni: normalizační režim nabízel občanům „klid na práci“ výměnou za jejich stažení se z politického života. Normalizační období nejnotoričtěji charakterizuje právě tato společenská smlouva o občanské pasivitě. Historička Paulina Bren (2010) dokonce pracuje s pojmem „privatizované občanství“: protože se veřejná sféra stala tabuizovaným prostorem, byli lidé cíleně vedeni k seberealizaci na úrovni vlastního života v soukromí nebo v práci. Dalšími neblahými projevy normalizační společnosti byla i dvojí morálka (soukromá a veřejná) a prohloubení cynismu vůči politice (Pullmann, 2016).

Právě proti této podobě společnosti a povaze života v normalizačním Československu se aktivně stavěli představitelé českoslo-

venského disentu, který se výrazněji zformoval po sepsání Charty 77. Její signatáři se hlásili k diskurzu lidských práv, který se stal na konci 70. let na Západě velmi vlivným. Jako intelektuální opozice autoritářského režimu začali kritizovat konformitu, kterou režim od občanů vymáhal, a zaměřovali se především na vyprázdňení politična, občanskou pasivitu a „život ve lži“ (Havel, 1990). Proti tomu stavěli představu občanské společnosti jako formu vlády, kde jsou jedinci zodpovědní sami za sebe – jednají podle sebe, autenticky a morálně, a žijí tedy „v pravdě“. Jejich vize se ovšem nacházely v izolaci. Ta byla na jedné straně dílem aktivní kampaně normalizačního režimu proti „příživníkům“ a „živlům“, kteří jako nepřizpůsobivá skupina narušují klid na práci (a takto formulovaná měla kampaň u většinové společnosti úspěch), zároveň se ale disidenti kvůli svému intelektuálnímu a kulturnímu kapitálu od zbytku společnosti skutečně výrazně lišili. Jejich hodnoty včetně pojetí občanství byly pro většinovou společnost často vzdálené, jak osvětluje sociolog Ivo Možný ve své slavné studii o pádu komunistického režimu v Československu (1991/2009; více také ve studii Strnad, 2014). I přes omezený dosah ale hrálo působení disidentů důležitou roli v udržování ideálů občanské svobody.

MLÁDEŽ ZA SOCIALISMU: INDOKTRINOVANÁ, REVOLTUJÍCÍ

Vzhledem k zaměření této publikace je třeba pozastavit se i nad politickou rolí mládeže jako specifické společenské skupiny. Na mládeži se v moderních dějinách tradičně ukazovalo, jak úspěšné, nebo neúspěšné jsou uplatňované doktríny. Zároveň to byli často právě studující, kteří se ujímali role těch, kdo vyjadřují nespokojenost se stávajícími pořádky. Bylo tomu tak i v období vlády Komunistické strany Československa. Mládež byla jednak skupinou, které bylo klíčové vštěpovat platné politické a společenské principy, jednak skupinou obávanou, protože se mohla relativně snadno aktivizovat, zmobilizovat a postavit režimu na odpor. I zde je proto potřeba dívat se jak na oficiální, proklamovaný diskurz, tak na žitou realitu: tedy jaké principy občanství prosazoval režim cestou politického a ideologického vzdělávání a jakým způsobem se mládež

sama občansky projevovala, a to jak v rámci oficiálních mládežnických či zájmových organizací, tak jejich programu navzdory.

Hlavní místem ideologické indoktrinace mládeže byla přirozeně škola, jejíž osnovy, stejně jako další oblasti veřejného života, byly v období vlády KSČ vytvářeny pod kánonem marxismu-leninismu. Ten sloužil jako výkladová matice pro všechny školní předměty (Kourová, 2020), ale zároveň na druhém stupni žákům přibýval samostatný předmět občanská nauka. Občanská nauka byla jedním z klíčových nástrojů politické výchovy dětí a mládeže a směřovala k vysvětlení vztahu občana a státu ve smyslu podřízení občana státu jako pevné jednotce, jako vztahu typického pro autoritářské politické režimy. Základním principem byla marxisticko-leninská ideologie, především pak důsledný ateismus, výchova k práci pro celek, téma třídního boje, zaměření na politiky států socialistického bloku a také neustálé srovnávání s kapitalistickými zeměmi a zdůrazňování nesouměřitelnosti a nepřátelství mezi kapitalistickým a socialistickým zřízením. Z toho plynul mimo jiné i velký důraz na obranné složky jako součásti občanského vzdělávání (Občanská výchova, 1960). Tyto prvky byly ale opět podmíněné dějinami a studenoválečným soupeřením: otevřené nepřátelství a porovnávání bylo obecným průvodním jevem života v bipolárním světě druhé poloviny 20. století. V období normalizace se k politické výchově přistupovalo nanejvýš obezřetně. Vědělo se, že jsou to právě mladí, respektive studenti, kdo se mohou proti režimu obrátit – studentská a další mládežnická hnutí patřila na konci šedesátých let mezi nejmobilizovanější společenské skupiny. Jak připomíná historik Milan Otáhal (2003), ani tyto skupiny ale nakonec nebyly schopné zapojit širší vrstvy obyvatel. Většina studujících nakonec vzdala úsilí o ovlivnění politických pořádků a soustředila se na soukromé zájmy, studium a kariéru. Desetiletí celkové apatie nakonec ukončila nová generace, která dorostla v polovině osmdesátých let. Jednalo se o první generaci, kterou neutvářely žádné z velkých zvrátů posledních desetiletí; nepamatovala ani pokoření Pražského jara, ani perzekuce normalizačních sedmdesátých let. Zároveň se v souvislosti s vyhlášením Gorbačovovy politiky přestavby proměnila i společenská atmosféra. Objevily se studentské osobnosti, které se chopily příležitosti formulovat v proměněných